

مقایسه تطبیقی فعالیت های اقتصادی ایران و ترکیه در آسیای مرکزی

سید هادی زرقانی^۱، راحله احمدی^۲، سیده زهرا موسوی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۵/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۲۵

چکیده

فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در دهه ۹۰ به عنوان یکی از مهم ترین تحولات ژئوپلیتیک در قرن بیستم خلاً ژئوپلیتیک را در منطقه به وجود آورد. شکل گیری پنج دولت جدید در آسیای مرکزی، عرصه ها و فرصت های تازه ای را برای همکاری های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی میان این جمهوری ها و سایر کشورهای منطقه ای و فرامنطقه ای ایجاد کرد. وضعیت پیش آمده دو گروه از کشورها را متوجه خود ساخت: گروه اول کشورهای منطقه همانند ایران، ترکیه، عربستان و گروه دیگر قدرت های فرامنطقه ای همانند ایالات متحده آمریکا و کشورهای عضو اتحادیه اروپا بودند. هر کدام از این کشورها با فعالیت در زمینه های مختلف اقتصادی، فرهنگی و سیاسی تلاش کردند تا از وضعیت موجود به بهترین شکل ممکن در جهت گسترش حوزه نفوذ خود در منطقه استفاده کنند. در این میان ایران و ترکیه به عنوان دو قدرت منطقه ای، بلافاصله پس از فروپاشی شوروی تلاش های خود را جهت گسترش روابط سیاسی، اقتصادی، فرهنگی با کشورهای منطقه آغاز کردند. ظاهر امر نشان می دهد که ایران در ابتدای استقلال این جمهوری ها نفوذ بیشتری را در منطقه آسیای مرکزی داشته است، ولی با گذشت زمان و تقویت حضور ترکیه نقش ایران کمرنگ تر شده است. این مقاله به دنبال بررسی میزان نقش و حضور اقتصادی ایران و ترکیه در منطقه آسیای مرکزی است و تلاش دارد با رویکردی توصیفی - تحلیلی و به شیوه اسنادی به مقایسه تطبیقی فعالیت های اقتصادی ایران و ترکیه در منطقه آسیای مرکزی پردازد.

واژه گان کلیدی: جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، آسیای مرکزی، صادرات، حضور و نفوذ اقتصادی.

۱- دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) h-zarghani@um.ac.ir

۲- کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۳- کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

مقدمه

تغییرات ژئوپلیتیک، متناسب با گسترده‌گی و اهمیت آن، تغییرات دگرگون‌کننده و تاریخ‌سازی را در عرصه‌های تعامل و یا تقابل کشورها ایجاد می‌کنند. به تعبیری دیگر، هر تغییری در عرصه ژئوپلیتیک از آن جهت که فضای گفتمانی تازه‌ای را ایجاد می‌کند، ساختار تعامل و یا تقابل در سطوح مختلف منطقه‌ای و بین‌المللی را متناسب با خود متحول و دگرگون می‌سازد. (گزارش تحلیلی معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی، ۱۳۸۸) خلاء ژئوپلیتیکی ناشی از فروپاشی و عقب‌نشینی ابتدایی روسیه به درون مرزهای فدراسیون، برای بازیگران منطقه‌ای و جهانی امکان توسعه‌ی حضور و نفوذ آنها را فراهم کرد (کولایی، ۱۳۸۴: ۶۲). و از اینرو سراسر سال‌های پس از فروپاشی شوروی، آسیای مرکزی و قفقاز بستر رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای حضور و نفوذ در عرصه سیاسی و اقتصادی این جمهوری‌ها بوده است.

فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به عنوان یکی از مهم‌ترین تحولات ژئوپلیتیک در قرن بیستم، علاوه بر تغییرات شگرفی که در سطح جهانی به وجود آورد، به دلیل هم‌جواری و قرابت جغرافیایی، وجوه و عرصه‌های اقدام جمهوری اسلامی ایران در مقیاس‌های منطقه‌ای و حتی بین‌المللی را متحول و دگرگون ساخت. شکل‌گیری پنج دولت جدید در آسیای مرکزی، عرصه‌ها و فرصت‌های تازه‌ای را برای همکاری‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی میان جمهوری اسلامی ایران و کشورهای تازه استقلال یافته در آسیای مرکزی فراهم ساخت. کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دیگر نیز پس از فروپاشی درصدد برقراری روابط با این جمهوری‌ها برآمدند، از جمله این کشورها ترکیه است. ورود و نفوذ ترکیه در منطقه دارای پیامدهای سیاسی، امنیتی و اقتصادی برای ایران می‌باشد، در این خصوص سوال که مطرح می‌شود این است که در قیاس با ایران، ترکیه در ایجاد و گسترش روابط

اقتصادی در کشورهای آسیای مرکزی تا چه حد موفق بوده است؟ این مقاله به دنبال بررسی میزان نقش و حضور اقتصادی ایران و ترکیه در منطقه آسیای مرکزی است و تلاش دارد به مقایسه تطبیقی فعالیت های اقتصادی ایران و ترکیه در منطقه آسیای مرکزی بپردازد.

محیط شناسی تحقیق

آسیای مرکزی سرزمین پهناوری در قاره آسیا است که هیچ مرزی با آب های آزاد جهان ندارد. اگر چه مرزهای دقیقی برای این سرزمین تعریف نشده اما معمولاً آن را دربرگیرنده کشورهای امروزی ازبکستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قرقیزستان و قزاقستان می دانند. آسیای مرکزی از جمله مناطقی است که از سال ۱۹۹۱ میلادی و به دنبال فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، از جایگاهی روزافزون در مناسبات منطقه ای و بین المللی، برخوردار گشته است (علویان، ۱۳۸۸: ۳۳)

این منطقه به لحاظ داشتن موقعیت ژئوپلیتیکی، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک بعد از منطقه خلیج فارس، از مناطق حساس جهان در تحولات بین المللی می باشد. این منطقه که در تلاقی سه قدرت ایران، ترکیه و روسیه قرار دارد، به ویژه بعد از حادثه ۱۱ سپتامبر و تحولات افغانستان توجه ویژه کشورهای اروپایی و آمریکایی را به خود جلب نموده است.

نقشه ۱: کشورهای منطقه آسیای مرکزی

کشورهای این منطقه با در اختیار داشتن منابع عظیم نفت، گاز، ذغال سنگ، اورانیوم، فلزات آهنی و غیر آهنی و استعدادهای کشاورزی، از بازاری رو به توسعه برخوردارند ولی به لحاظ کمبود منابع مالی، توان بهره برداری از آنان را ندارند. (علیپور، ۱۳۸۶: ۶). منابع انرژی آسیای مرکزی متمرکز در کشورهای حاشیه دریای خزر است. قزاقستان و آذربایجان مجموعاً ۹۲٪ از کل ذخائر نفت منطقه را در اختیار دارند. بیش از ۴۰٪ از مجموع ذخائر شناخته شده گاز منطقه در ترکمنستان واقع شده و پس از آن قزاقستان و ازبکستان صاحب ذخائر گاز قابل توجه هستند. ۹۵٪ از مجموع ذخائر گاز طبیعی آسیای مرکزی در این سه کشور وجود دارد. (شمسا، ۱۳۸۸: ۲).

کشورهای آسیای مرکزی بخاطر دسترسی نداشتن مستقیم به مبادله کالاهای تجارتي با کشورهای جنوب و جنوب شرقی آسیا مجبورند تا به عرضه کالاهای نفتی و غیر نفتی شان با ۴ کشور مهم منطقه کناریابند که به ترتیب میتوان از روسیه، چین، ترکیه و ایران نام برد (ظهير، ۱۳۸۷: ۳). این کشورها، عموماً کشورهای تک محصولی در صادرات به شمار می روند و اقلام محدودی از مواد اولیه را صادر می کنند. (علویان، ۱۳۸۸: ۲۳)

پس از ورود یکباره این جمهوری ها به عرصه نظام بین الملل در ابتدا مشکلات مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیرساختی چهره ملموسی از خود به آنها نشان داد ولی با گذشت بیش از دو دهه از سال های اولیه استقلال به نظر می رسد آسیای مرکزی از آن موقعیت سردرگم خود رهایی یافته و با گام هایی مصمم به پیش می رود. در واقع خواست کشورهای آسیای مرکزی اینست که با حرکت به جلو مسیرهای جدیدی را جلو راه خود بگشایند و از نفوذ سنتی روسیه رهایی یابند. در مقابل، بروز خلاء قدرت پیش آمده در منطقه آسیای مرکزی به واسطه فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی سبب شد تا آسیای مرکزی در سیستم بین المللی بعد از جنگ سرد در کانون توجه شماری از کشورهای خواهان نقش آفرینی فعال در این حوزه قرار گیرد. از اینرو کشورهای منطقه ای و فرامنطقه ای تلاش کرده و می کنند تا با کسب مزایای استراتژیک در حوزه های مختلف سیاسی، اقتصادی و امنیتی در این منطقه به اهداف و منافع مورد نظر خود دست یابند. در ادامه مطلب روابط اقتصادی ایران و ترکیه در منطقه آسیای مرکزی مورد بررسی قرار می گیرد.

بررسی روابط ایران و ترکیه با کشورهای آسیای مرکزی الف) روابط اقتصادی ایران و کشورهای آسیای مرکزی

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و بروز تغییرات رادیکالی در ژئوپلیتیک مناطق شمالی جمهوری اسلامی ایران، تنظیم و تدوین یک سیاست خارجی سودمند و کارا در قبال دولت های تازه به استقلال رسیده این مناطق، از جمله پنج جمهوری واقع در منطقه آسیای مرکزی به یکی از علایق و ملاحظات جدی و اجتناب ناپذیر کشورمان تبدیل شد. علی اکبر ولایتی، وزیر خارجه ی وقت ایران، اندکی پیش از فروپاشی شوروی سابق تماسهایی با تمام جمهوریهای خودمختار آن

کشور برقرار کرده بود. با استقلال جمهوریهای مذکور، ایران نیز برای عقب نماندن از رقبا، تحرکاتی را آغاز کرد. (سارلی، ۱۳۷۹: ۴۰)

همجواری ایران با آسیای مرکزی و ویژگی های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک این منطقه، جایگاه ویژه ای را در ملاحظات امنیتی-اقتصادی کشورمان ایجاد کرده است. ضمن اینکه مشترکات تاریخی و فرهنگی ایران با پنج کشور ترکمنستان، ازبکستان، قزاقستان، تاجیکستان و قرقیزستان، این جایگاه را در روابط دوجانبه تقویت کرده است. وجود مرزهای مشترک آبی و زمینی، مشترکات فرهنگی و مذهبی، منابع مشترک، دستیابی به بازار منطقه، موقعیت منحصر به فرد ترانزیتی ایران از جمله مواردی هستند که همکاری و همگرایی بیشتر منطقه ای را ایجاب می نماید. (علیپور، ۱۳۸۶: ۶)

واقعیت این است که شرایط و ویژگی های جغرافیای اقتصادی ایران از جهت در اختیار داشتن سه خصیصه مهم کنترل انرژی و از طرفی با توجه به قاره ای بودن آسیای مرکزی و عدم دسترسی کشورهای منطقه به آبهای آزاد و نیز قابلیت منحصر به فرد جمهوری اسلامی ایران در کنترل مناطق تولید انرژی، راههای انتقال انرژی و بازارهای مصرف انرژی، فرصت های ژئوپلیتیکی جدیدی برای سرمایه گذاری های خارجی را در اختیار ایران قرار می دهد. و به دلیل همین مرکزیت جغرافیایی منطقه، ایران می تواند به عنوان مرکز جذب سرمایه گذاری های بین المللی ترانزیت کالا و از همه مهمتر انرژی مورد توجه قرار گیرد. (حافظ نیا، ۱۳۸۶: ۲۸) به باور برخی کارشناسان مهمترین موارد اهمیت منطقه آسیای مرکزی و قفقاز برای ایران عبارتند از:

- ❖ منابع مواد خام گوناگون.
- ❖ بازار فروش کالاهای ایرانی بویژه مواد مصرفی.
- ❖ مسیری برای انتقال صادرات ایران به مناطق دیگر.

ایران نیز برای تحکیم پیوند با اقتصاد این جمهوری ها در چند محور فعالیت خود را سازمان

داده است:

❖ ایجاد و گسترش خطوط ارتباطی.

❖ احداث لوله نفت و گاز طبیعی.

❖ ایجاد مناطق آزاد تجاری. (کولایی، ۱۳۷۶: ۱۴۲)

جمهوری اسلامی ایران با بهره مندی از همین موقعیت ویژه جغرافیایی خود در منطقه و داشتن مشترکات فرهنگی و تاریخی تلاش نمود تا با رعایت اصل احترام به منافع متقابل، همکاری های خود با کشورهای استقلال یافته را پایه ریزی و هدایت نماید. عدم نهادینه بودن همکاری ها در سال های اولیه، اثرات منفی را بر وجهه جمهوری اسلامی ایران در منطقه داشته است. اما در سال های بعد با تدوین برنامه های مناسب و رشد اقتصادی قابل ملاحظه بنگاه های صنعتی و اقتصادی کشورمان تا حدودی روابط دوجانبه بهبود یافت. جمهوری اسلامی ایران با درک اهمیت و توجه ویژه به سوابق مشترک تاریخی و فرهنگی و نیز منابع غنی اقتصادی و بازار مناسب تجاری سعی کرده است با امضای توافقنامه هایی در بخش های مختلف اقتصادی و تجاری از جمله موافقتنامه های بلندمدت بازرگانی، حمایت و تشویق از سرمایه گذاری، اجتناب از اخذ مالیات مضاف، موافقت نامه های حمل و نقل زمینی و هوایی امضای تریبات بانکی و برگزاری اجلاس های منظم کمیسیون مشترک همکاری های اقتصادی، زمینه های لازم را برای گسترش مبادلات تجاری و توسعه همکاری های اقتصادی با هر یک از جمهوری ها فراهم آورد.

آمار مبادلات بازرگانی طی سال های پس از فروپاشی شوروی گویای روند رو به افزایش حجم مبادلات تجاری با این کشورها می باشد. ایران علی رغم تبلیغات منفی و فشارهای غرب به دنبال گسترش روابط اقتصادی و بازرگانی با کشورهای منطقه بود. در واقع دولت رفسنجانی با

اتخاذ سیاست "نگاه به شمال" تحرک قابل توجهی نه تنها به روابط با ترکمنستان بلکه با سایر جمهوریهای آسیای مرکزی و قفقاز بخشید. (رمضانی، ۱۳۸۰: ۹۴) اعطای وام های متعدد به کشورهای منطقه و توافقاتی که میان ایران و کشورهای آسیای مرکزی منعقد گردید، موجب گسترش روابط اقتصادی و ختنی شدن برخی تبلیغات منفی و شبهات ایجاد شده گردید. روند گسترش روابط دوجانبه، آهنگ خود را در دوره‌ی هشت ساله ریاست جمهوری سید-محمدخاتمی حفظ کرد. افتتاح آرامگاه مختموقلی فراغی در ایران، سد دوستی بر روی رود هریرود و اترک و جاده‌ی عشق آباد-گوک تپه با تشریفات رسمی و در حضور روسای جمهور و وزرای دو کشور صورت گرفت. (سارلی، ۱۳۷۹: ۹۷)

به طور کلی اهم اقدامات بعمل آمده جهت توسعه همکاری های جمهوری اسلامی ایران با کشورهای آسیای مرکزی را می توان به شرح ذیل برشمرد:

❖ ایجاد بسترها و پایه های حقوقی مناسبات تجاری از طریق عقد موافقتنامه ها و ایجاد پیوندهای ارگانیک سازمانی

❖ ایجاد و بهره برداری از سازوکارهای متعارف تجاری از جمله تاسیس بانک در این کشورها

❖ برقراری ارتباط آسان، ارزان با کشورهای حوزه و تسهیل مراودات اتباع دو طرف

❖ سیاست های حمایتی از همکاری بخش های خصوصی دو طرف با هدف تسریع در روند

آزادسازی اقتصادی و تقویت روند خصوصی سازی (علیپور، ۱۳۸۶: ۶)

در مجموع از زمان استقلال کشورهای آسیای مرکزی تا سال ۲۰۰۴، ایران، ۲۹۸ موافقتنامه، یادداشت تفاهم و پروتکل با این جمهوریها منعقد نمود. از این میان، ۱۹۲ سند در مورد روابط اقتصادی و همکاری های اقتصادی بوده است. در زمینه همکاری اقتصادی، حمل و نقل، در مرحله نخست قرار داشته است. پروژه سوآپ نفت، همکاری در امور ساختمانی، ساخت نیروگاه های برق آبی، سیستم های آبیاری و به ویژه سدسازی و ایجاد زیرساخت های خطوط جاده ای و ریلی

از مهم ترین زمینه های همگرایی در حوزه اقتصادی بین ایران و کشورهای این منطقه است. (علویان، ۱۳۸۸: ۲۸). افتتاح منطقه ویژه اقتصادی سرخس در ۱۹۹۲، خط آهن مشهد-تجن-سرخس در سال ۱۳۷۵ و خط آهن بافق-بندرعباس اقدامات مهمی در جهت توسعه همکاری های تجاری، حمل و نقلی و ترانزیتی میان ایران و کشورهای آسیای مرکزی بوده است. همچنین حمایت ایران از عضویت کشورهای آسیای مرکزی برای عضویت در اکو با انگیزه توسعه همکاری های اقتصادی و تمایل کشورهای منطقه با انگیزه برقراری و توسعه مناسبات اقتصادی، نقطه عطفی در تسریع توسعه همکاری های منطقه ای بوده است.

مهمترین اقلام صادراتی ایران به کشورهای منطقه به قرار زیر است:

- ❖ اقلام صادراتی ایران به ترکمنستان بیش از یک صد قلم کالا است از جمله سیمان، خدمات فنی-مهندسی و واردات ما از این کشور عمدتاً شامل انرژی، حامل های انرژی و محصولات پتروشیمی است. (ایراس، ۱۳۸۸)
- ❖ گاز مایع، پنبه، پلی اتیلن، کنجاله پنبه، گندم از مهمترین اقلام صادراتی ازبکستان به ایران و فرآورده های غذایی و نفتی، مصالح ساختمانی، ماشین آلات صنعتی، لوازم خانگی، قطعات خودرو و میوه از جمله اقلام صادراتی ایران به ازبکستان می باشد.
- ❖ در حال حاضر دو کشور ایران و تاجیکستان در زمینه های حمل و نقل و خدمات فنی و مهندسی و اجرای پروژه های مشترک در تاجیکستان همکاری نزدیکی دارند. (علیپور، ۱۳۸۶) ایران همچنین حضور جدی در بخش بهداشت و درمان تاجیکستان داشته است و بیمارستان تخصصی قلب ابن سینا در شهر دوشنبه از سوی ایران ساخته شده است (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، روابط الگویی ایران با کشورهای آسیای مرکزی، ۱۶ دی ۱۳۸۸).
- ❖ در بخش دولتی عمده تعاملات اقتصادی تهران و آستانه متمرکز بر خرید منابع نفت، زغال سنگ، سیمان، گندم و گوشت بوده است. طی سال های اخیر اقلام عمده صادراتی ایران به

قزاقستان را پوشاک، کفش، مواد شیمیایی، پلاستیک، پارچه، روغن خوراکی، انواع کنسرو، لوازم برقی و... را تشکیل می‌داده‌اند. (محمدی، ۱۳۸۸)

ب) روابط اقتصادی ترکیه و کشورهای آسیای مرکزی:

جمهوری ترکیه همسایه شمال غربی ایران، در جنوب شرقی اروپا واقع شده و در نقطه تلاقی دو قاره مهم آسیا و اروپا قرار دارد. مجاورت ترکیه با راه‌های آبی مهمی چون دریای سیاه و دریای مدیترانه و تنگه‌های بسفر و داردانل باعث شده است تا این منطقه همواره از اهمیت استراتژیک خاص در طول تاریخ برخوردار باشد. موقعیت ژئوپلیتیک ترکیه که بلافاصله پس از پایان جنگ سرد به شدت از اهمیت گذشته آن کاسته شده بود با پیدایش جمهوری‌های استقلال یافته در منطقه قفقاز و آسیای مرکزی بیش از پیش اهمیت یافت. (اخباری، ۱۳۸۳: ۸۵)

ترکیه رهایی کشورهای منطقه از بند شوروی سابق را غنیمت شمرده، گام‌های نخستین را محکم برداشت. در ابتدای دهه ۹۰ با فروپاشی شوروی و استقلال کشورهای آسیای مرکزی ترکیه به صورتی گسترده و وسیع در عرصه‌های اقتصادی و فرهنگی آسیای مرکزی حضور پیدا کرد و علی‌رغم اینکه با این کشورها فاقد مرز مشترک بود اما با تکیه بر هویت تاریخی و فرهنگی و تبلیغ ریشه مشترک ترکی تلاش نمود با طرح بحث اتصال تاریخی و فرهنگی ضعف انقطاع سرزمینی خود را جبران کند. (موسوی، ۱۳۸۳: ۲۱). حتی تلاش‌های آن کشور برای نفوذ در این منطقه، ابتدا برخی را به این تصور انداخت که موج جدیدی از فعالیتهای پانترکیسم سیاسی به راه افتاده است. اما نخست وزیر وقت ترکیه، دمیرل در ۱۹۹۲ اذعان داشت که کمک‌های ترکیه به کشورهای تازه استقلال یافته نه دنباله‌روی از یک سیاست پانترکیستی بلکه تلاش برای ایجاد ثبات در آن کشورهاست. (لانگو، ۱۳۸۲: ۳۵۱) واقعیت این است که امروزه ترکیه به مانند گذشته، رهیافت مستقیم مسائل پان ترکیسم و پان‌تورانیسم را دنبال نکرده و تابلوی رقابت‌های فرهنگی را

در بهره‌برداری های مربوطه به شکل مستقیم دنبال نمی‌کند بلکه از تابلوی رقابتهای اقتصادی استفاده نموده و مشارکت های گسترده سازندگی و عمرانی را در دستور کار دارد. (حافظ نیا، ۱۳۸۶: ۳۹)

واقعیت این است که در سیاست‌های ترکیه برنامه‌ریزی اقتصادی جایگاه ویژه‌ای داشته است. حضور ترکیه در سال‌های اخیر با برنامه‌های مؤثر اقتصادی در این مناطق شکل گرفته است. سیاست ترکیه در آسیای مرکزی در شرایط عدم توجه مناسب ایران با دستاوردهای جدی همراه بوده است. رقابت ترکیه با ایران در عرصه‌های اقتصادی در طول سال‌های گذشته از فراز و نشیب جدی برخوردار بوده است. همراهی ترکیه با سیاست های آمریکا تاثیرات خود را بر این روابط در کنار آثار ناشی از رقابت‌های ژئوپلیتیکی ظاهر کرده است. ترکیه ایفای نقش یک بازیگر مهم منطقه‌ای را با توانمندی‌های سیاسی-اقتصادی خود سازگار یافته است. (کولایی، ۱۳۸۴: ۶۹)

ترکیه در اولین اقدام شروع به گسترش روابط اقتصادی خود با این کشورها نمود و زمینه‌ی سرمایه‌گذاری خارجی را با اختصاص اعتبارهای پولی و مالی به این کشورها مهیا کرد. مجموع ارزش اعتبارات اختصاص داده شده در سال‌های اولیه فروپاشی به بیش از ۱/۵ میلیارد دلار رسیده بود. در مجموع ترکیه با علم به اهمیت ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک منطقه، با بسیج امکانات خود در بخش دولتی و غیر دولتی به پیشبرد سیاست‌های خود در منطقه پرداخت. در بخش دولتی با ایجاد "آژانس همکاری و توسعه ترکیه" در سال ۱۹۹۲، مسؤلیت پیشبرد همکاری‌های اقتصادی را بر عهده‌ی آژانس مذکور گذاشت. اجرای پروژه‌های عمرانی و سرمایه‌گذاری در زمینه‌های مختلف بخشی از وظایف آژانس است (زراعت پیم، ۱۳۸۸: ۵۸) شرکت های ترک طرح های متعددی را در بخش های حمل و نقل، ارتباطات، ساختمان، معدن، نفت و گاز و... به عهده گرفتند و دولت ترکیه به ایجاد مدارس و دانشگاه های ترکی در آنها اقدام کرد. اما بخش نفت و

گاز منطقه که اهمیت سیاسی و اقتصادی بیشتری نسبت به دیگر بخش ها دارد، مهم ترین بخش اقتصادی مورد توجه دولت ترکیه است.

نقش ترکیه در منطقه آسیای مرکزی و قفقاز را به طور کلی به سه دوره می توان تقسیم کرد:

(۱) فعالیت هدفمند در اوایل استقلال این جمهوری ها، در قالب های سیاسی، اقتصادی،

فرهنگی و... تعریف شده، به منظور ایجاد جای پا.

(۲) مشارکت در برخی از کنسرسیوم های نفتی در مرحله اکتشاف و بهره برداری از منابع نفت

و گاز در جمهوری های منطقه

(۳) حضور جدی در ایجاد و احداث خطوط صادراتی انرژی نفت و گاز منطقه، به عنوان

کشوری که سعی دارد تا نقش اصلی را به لحاظ سرزمینی در انتقال و عبور خطوط نفت و گاز

منطقه در میان مدت و دراز مدت عهده دار شود. البته واضح است که ترکیه در هر سه مرحله فوق

به لحاظ تضاد عملی و رقابت با دو قدرت همجوار منطقه - یعنی ایران و روسیه - در تمامی

مراحل، حمایت بدون شائبه غرب و آمریکا را با خود به همراه داشته است، که شاید دلیل اصلی

موفقیت آن نیز همین عامل مهم بوده است. (گودرزی، ۱۳۸۷)

صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی عمدتاً شامل فرآورده های غذایی،

ساختمان سازی، احداث کارخانجات و هتل ها، منسوجات، تجهیزات حمل و نقل و ماشین آلات

می باشد و واردات آن بیشتر محصولات نساجی و تولیدات فلزی است. مقامات و تجار ترکیه

امیدوارند که تجارت میان ترکیه و کشورهای ترک آسیای مرکزی با افزایش درآمد این کشورها

از طریق صدور منابع انرژی به ترکیه و دیگر بازارهای جهانی افزایش یابد. (آلیسون، ۱۳۸۳: ۱۲۱)

مقایسه فعالیت های اقتصادی ایران و ترکیه در آسیای مرکزی

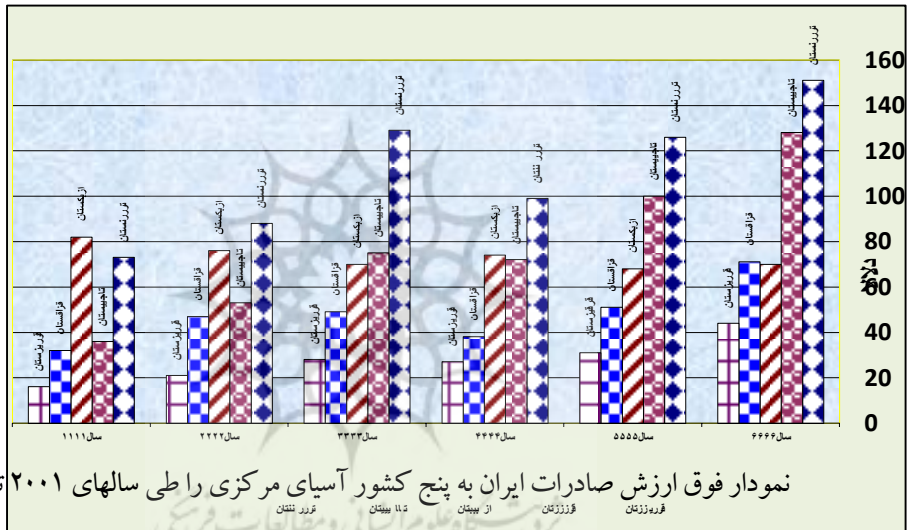
ترکیه و ایران دو کشور خارجی بسیار علاقه مند به آسیای مرکزی هستند. هر دو جریان، حضور در این منطقه را در امتداد مستقیم منافع ملی خود تعریف کرده اند. ترکیه آن را بر حسب اصطلاحات سنتی ژئوپلیتیک و ایران بر اساس مسائل مذهبی تعریف کرده است. سران آسیای مرکزی بیشتر به سوی ترکیه گرایش دارند زیرا تک تک آنها حامی مدل غیرمذهبی توسعه هستند. (کولایی، ۱۳۸۴) برخورد منافع بین ایران و ترکیه به عنوان دو قدرت منطقه ای با تضادهای فرهنگی، سیاسی و امنیتی در زمره مهمترین رقابت های منطقه ای در حوزه قفقاز و آسیای مرکزی محسوب می شود. رقابت های اقتصادی این دو کشور ناشی از منابع انرژی و بازار مصرف قفقاز و آسیای مرکزی و تلاش در جهت بهره برداری از موقعیت ترانزیتی خود و از میدان به در کردن رقیب به منظور کسب حداکثر منابع سیاسی و اقتصادی بروز و ظهور یافته است. (اخجاری، ۱۳۸۳):

(۵۵)

ایران و ترکیه نخستین کشورهایی بودند که استقلال کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز را به رسمیت شناختند. کشورهای آسیای مرکزی با تشویق و حمایت ایران و ترکیه عضو سازمان همکاری اقتصادی اکو شده اند، اما ترکیه و ایران تا به حال نتوانسته اند در عرصه های اقتصادی پروژه های مشترکی را در منطقه اجرا کنند. انرژی نفت و گاز منطقه یکی از مهم ترین عرصه های رقابت ترکیه و ایران است، ایران با برخورداری از مرزهای زمینی و آبی و تاسیس خط ریلی سرخس - عشق آباد و همچنین با پیوستن به خط ریلی ترکمنستان - قزاقستان و روسیه نسبت به ترکیه از موقعیت جغرافیایی بهتری برخوردار است. لیکن به رغم موقعیت ژئوپلیتیکی ویژه ایران، گفته می شود که سیاست های راهبردی جمهوری اسلامی در قیاس با سیاست های ترکیه در منطقه آسیای مرکزی موفقیت آمیز نبوده است. (شیرمحمدی، ۱۳۸۷) به منظور ارزیابی میزان حضور و

نفوذ اقتصادی ایران و ترکیه در آسیای مرکزی پس از فروپاشی شوروی به بررسی صادرات این دو کشور به منطقه آسیای مرکزی طی سالهای ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ پرداخته شده است (<http://www.tradeforum.org>). بر اساس اطلاعات گرفته شده از میزان صادرات دو کشور نمودارهایی تهیه شده است که به روشنی وضعیت فعالیت های اقتصادی دو کشور را در منطقه نشان می دهد.

نمودار ۱: وضعیت صادرات ایران به کشورهای آسیای مرکزی به تفکیک کشور و سال

نشان می دهد. بررسی نمودار فوق نشاندهنده چند نکته مهم است:

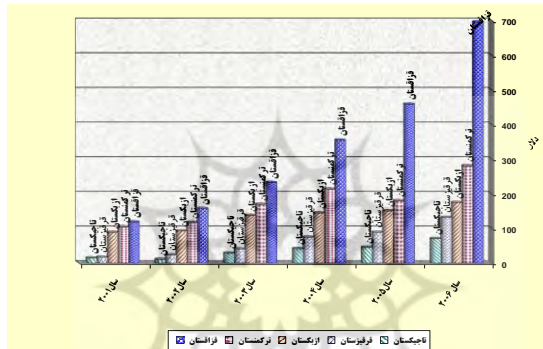
❖ در طی شش سال مورد نظر ترکیب کشورهای وارد کننده کالا از ایران تغییر چندانی نیافته است. بدین ترتیب که به جز در سال ۲۰۰۱ که ترکمنستان بعد از ازبکستان دومین شریک صادراتی ایران محسوب می شود، در پنج سال بعد ترکمنستان کماکان رتبه اول را حفظ کرده است.

❖ کشور قرقیزستان در طی شش سال همواره رتبه آخر را در میان واردکنندگان کالا از ایران داشته است و قزاقستان نیز چهارم خود را در طول شش سال حفظ کرده است.

❖ تاجیکستان که در سالهای ۲۰۰۱، ۲۰۰۲ و ۲۰۰۳ سومین شریک صادراتی ایران محسوب می شده است، در طی سالهای بعد با گسترش روابط اقتصادی دو کشور، به رتبه دوم بعد از ترکمنستان دست یافته است.

❖ اگر بخواهیم روندها را در نمودار فوق نشان دهیم، می توان گفت دو کشور ترکمنستان و ایران در مجموع سالهای مورد بررسی از نظر واردات کالا از ایران همواره وضعیت رو به رشدی را داشته اند.

نمودار ۲: وضعیت صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی به تفکیک کشور و سال

نمودار ۲، ارزش صادرات ترکیه را به کشورهای آسیای مرکزی طی سالهای ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶

نشان می دهد. با مروری بر نمودار چند نکته قابل توجه است:

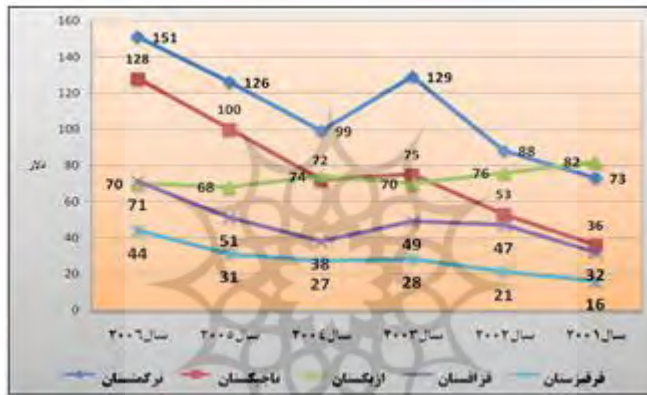
❖ رتبه بندی شریک های صادراتی ترکیه به ترتیب عبارتست از، قزاقستان، ترکمنستان، ازبکستان، قرقیزستان و تاجیکستان. در طی شش سال مورد بررسی ترتیب این کشورها حفظ شده است.

❖ صادرات ترکیه به کشورهای منطقه در طی شش سال از روند رو به رشدی برخوردار بوده است. به نحوی که هر سال ارزش نقدی صادرات ترکیه به پنج کشور مزبور به نسبت مشخص افزایش پیدا کرده است.

❖ در بین پنج کشور مزبور قزاقستان جایگاه منحصر بفردی را به خود اختصاص داده است، بطوریکه صادرات ترکیه به این کشور دارای رشد بسیار چشمگیری است. در سال ۲۰۰۶، صادرات ترکیه به قزاقستان بیش از دو برابر صادرات این کشور به ترکمنستان است که دومین شریک صادراتی این کشور محسوب می شود.

❖ در مقابل، کشور تاجیکستان قرار دارد که ظاهراً جایگاه کم اهمیت تری در بازار صادراتی ترکیه دارد.

نمودار ۳: روند سالانه صادرات ایران به کشورهای آسیای مرکزی

نمودار فوق به بررسی روند سالانه صادرات ایران به کشورهای آسیای مرکزی می پردازد. همچنانکه در نمودار به خوبی مشهود است، روند صادرات ایران به کشورهای آسیای مرکزی به تفکیک کشور به شرح زیر است:

❖ در مورد کشور ترکمنستان، در مجموع وضعیت صادرات رو به رشد بوده است، هر چند در سال ۲۰۰۴ با کاهش بیست سی درصدی صادرات به این کشور مواجه هستیم. از نظر ارزش صادرات انجام شده در سال ۲۰۰۶، ترکمنستان در بین پنج کشور منطقه بزرگترین وارد کننده کالا از ایران محسوب می شود و این کشور در حال حاضر شریک اول صادراتی ایران محسوب می شود.

❖ نمودار فوق نشان می دهد که در مجموع شش سال روند صادرات ایران به تاجیکستان از وضعیت رو به رشدی برخوردار بوده است، بخ خصوص از سال ۲۰۰۴ به بعد ما شاهد افزایش چشمگیر صادرات ایران به تاجیکستان هستیم

❖ ازبکستان تنها کشوری است که در بازار صادراتی ایران جایگاه ثابتی داشته، به نحوی که در طی شش سال مورد بررسی وضعیت صادرات ایران به این کشور از روند ثابت و یکسانی برخوردار بوده است. این روند تا حد زیادی در مورد کشور قرقیزستان نیز صدق می کند

❖ همانند کشور ترکمنستان، وضعیت صادرات ایران به قزاقستان نیز رو به رشد بوده است و البته در سال ۲۰۰۴ با کاهش حدود بیست درصدی صادرات به این کشور مواجه هستیم.

نمودار ۴: روند سالانه صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی

نمودار ۴، روند سالانه صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی را نمایش می دهد. وضعیت صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی به تفکیک کشور به شرح زیر است:

❖ بر اساس نمودار فوق می توان ادعا کرد که کشور قزاقستان جایگاه ویژه ای را در بازار صادراتی کشور ترکیه دارد. روند صادرات ترکیه به این کشور به ویژه از سال ۲۰۰۳ به بعد افزایش چشمگیری را نشان می دهد.

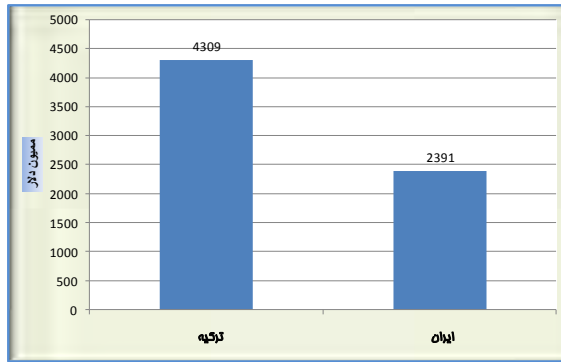
❖ روند صادرات ترکیه به ترکمنستان نیز افزایشی بوده و همواره از روند نسبتاً ثابتی تبعیت کرده است.

❖ ازبکستان، قرقیزستان و تاجیکستان کشورهایی هستند که صادرات ترکیه به این کشورها از روند نسبتاً ثابتی تبعیت می‌کند.

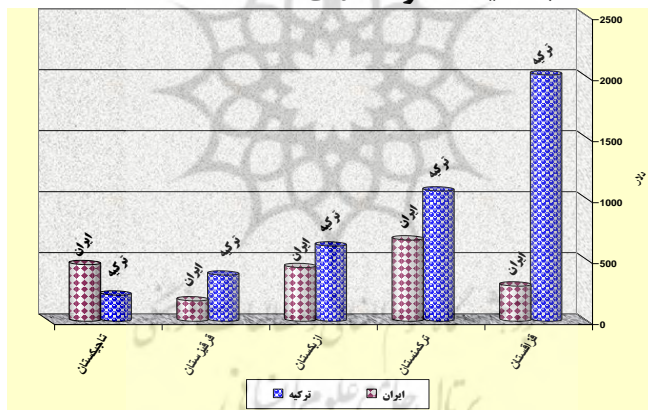
نتیجه‌گیری

فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و شکل‌گیری پنج کشور جدید در آسیای مرکزی، عرصه‌ها و فرصت‌های تازه‌ای را برای همکاری‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی میان این جمهوری‌ها و سایر کشورهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایجاد کرد. ایران و ترکیه نیز به عنوان دو قدرت منطقه‌ای، تلاش کردند با گسترش روابط اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و نظامی - امنیتی با کشورهای مزبور از خلاء ژئوپلیتیکی به وجود آمده حداکثر استفاده را برای توسعه نفوذ خود ببرند. یکی از زمینه‌های مهم روابط خارجی کشورها، روابط اقتصادی است و صادرات و واردات بین دو کشور ملاک مهمی در نشان دادن نوع و سطح روابط اقتصادی دو کشور محسوب می‌شود. به خصوص، میزان صادرات کشورها به کشورهای هدف یکی از مهمترین معیارهای ارزیابی میزان توفیق اقتصادی کشورهای صادرکننده محسوب می‌شود. بر این اساس، در این مقاله صادرات دو کشور ایران و ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی به عنوان نمادی از روابط اقتصادی دو طرف مورد بررسی قرار گرفت. ظاهر امر نشان می‌دهد که ایران در ابتدای استقلال این جمهوریها نفوذ بیشتری را در منطقه آسیای مرکزی داشته است ولی با گذشت زمان و تقویت حضور ترکیه نقش ایران کمرنگ‌تر شده است. دو نمودار زیر که مجموع ارزش صادرات ایران و ترکیه را در طی شش سال نشان می‌دهد، گواهی بر مدعای فوق است. ارزش صادرات ترکیه به پنج کشور آسیای مرکزی در مجموع شش سال مورد نظر تقریباً دو برابر ایران است. از اینرو می‌توان به طور قاطع به پیشتازی اقتصادی ترکیه در آسیای مرکزی نسبت به ایران در این مقطع زمانی خاص اشاره کرد.

نمودار ۵: مقایسه مجموع ارزش صادرات ایران و ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی در طی شش سال (۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶)

نمودار ۶: مقایسه مجموع ارزش صادرات ایران و ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی به تفکیک کشور سالهای ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶

نمودار فوق ارزش نقدی صادرات دو کشور ایران و ترکیه را به کشورهای آسیای مرکزی در مجموع شش سال (سالهای ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶) به تفکیک کشور نشان می دهد. همچنان که در نمودار نشان داده شده است، به جز در مورد کشور تاجیکستان که ارزش صادرات ایران بیش از ترکیه است، در چهار جمهوری دیگر آسیای مرکزی یعنی قزاقستان، ترکمنستان، ازبکستان و قرقیزستان، جمهوری اسلامی ایران با اختلاف قابل توجهی

بعد از ترکیه قرر دارد. البته با توجه به نمودار ۶ و دوبرابر بودن ارزش مجموع صادرات ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی نسبت به ایران، این موضوع قابل پیش بینی است. نمودار فوق همچنین تایید کننده ادعای پیشتازی حضور و نفوذ اقتصادی کشور ایران در تاجیکستان نسبت به ترکیه است. بدیهی ترین دلیل این امر اشتراکات فرهنگی و تمدنی دو کشور ایران و تاجیکستان می باشد. در نقطه مقابل، نمودار پیشتازی ترکیه را در سایر جمهوری ها نشان می دهد. این امر بخصوص در مورد قزاقستان کاملاً مشهود است و برتری مطلق ترکیه را در این کشور از نظر ارزش نقدی صادرات نشان می دهد.

بدون شك ترکیه را باید از قدرت های مؤثر و با نفوذ در آسیای مرکزی دانست؛ به نحوی که سیاست های این کشور، چالش های جدی را برای حضور مؤثر سیاست خارجی ایران در این منطقه ایجاد کرده است. آن چه مسلم است حضور ترکیه در عرصه های سیاسی، اقتصادی، به ویژه فرهنگی و زبانی، چالشی جدی برای سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی به شمار می رود. (علویان، ۱۳۸۸: ۳۰)

با توجه به سوابق دیرینه روابط تجاری و وجوه اشتراک فرهنگی و تمدنی ایران با این مناطق، در مجموع کشورهای آسیای مرکزی، قلمروی را تشکیل می دهند که جمهوری اسلامی ایران می تواند روابط اقتصادی و تجاری خود را در آن توسعه دهد و بازارهای مناسبی را برای خود، در شرایط کنونی و آینده سامان دهد. وجود برخی مشکلات و موانع داخلی در کشورهای تازه استقلال یافته و همچنین در جمهوری اسلامی ایران - در سال های گذشته - در ایجاد فاصله میان انتظارات اولیه و وضع موجود نقش مهمی داشته اند. عدم وجود راهبرد مشخص و مستمر برای حمایت از همکاری های اقتصادی، وجود موانع بازدارنده در راستای توسعه تجارت از جمله تعرفه های زیاد و متنوع گمرکی و طولانی بودن مراحل بوروکراسی صادرات و واردات کالا، ضعف سیستم بانکی در برقراری و

تسهیل روابط تجاری و اقتصادی، تعدد مراکز تصمیم‌گیری و ضعف دستگاه‌های مسئول در ایجاد هماهنگی بین بخش خصوصی و دولتی ایران، ضعف ساختاری برای هدایت تجار، صنعت‌گران و صادرکنندگان خدمات فنی، عدم پیگیری جدی مصوبات کمیسیون‌هایی همکاری مشترک اقتصادی و نبود اراده کافی برای به سرانجام رساندن موافقتنامه‌های امضاء شده، ضعف شناخت کافی از بازارهای منطقه و نبود آگاهی از رفتارهای مصرفی مردم، با در نظر گرفتن فرهنگ، آداب، عادات و رسوم آنان، سستی بودن روش‌های تجاری بخش خصوصی، نبود نظام استاندارد در کالاهای صادراتی و بی‌انضباطی در بسته‌بندی و بازاریابی، از جمله مشکلات و موانعی هستند که گسترش همکاری‌های اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با جمهوری‌های آسیای مرکزی را تحت‌الشعاع قرار داده‌اند. (معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی، ۱۳۸۸). با توجه به مشکلات موجود و جهت از بین بردن یا کاهش مشکلات و موانع موجود بر سر راه توسعه روابط اقتصادی با کشورهای منطقه، چند راهکار به شرح زیر توصیه می‌شود:

- اصلاح قوانین دست و پاگیر گمرکی در توسعه هرگونه صادرات (اعم از کالا و خدمات).

- اختصاص یک بندر به هر یک از کشورهای منطقه آسیای مرکزی در خلیج فارس تا بتوانند به آسانی به صادرات و واردات کالا پردازند که هم این کشورها از تنگنا بیرون می‌آیند و هم نقش آفرینی ایران در منطقه بیشتر می‌شود.

- تلاش هر چه بیشتر ایران در حرکت از مرحله صادرات خام انرژی به سوی سرمایه‌گذاری. (متقی، ۱۳۸۶: ۸۷)

- بهره‌گیری از فرصت‌های سرمایه‌گذاری توسط بخش غیردولتی در خارج از کشور و صدور خدمات فنی و مهندسی.

- فعال کردن دیپلماسی اقتصادی.
- شناسایی فرصت‌های سرمایه‌گذاری در کشورهای منطقه در جهت گسترش همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی.

منابع

- (۱) اخباری، محمد (۱۳۸۳). **جغرافیای کشورهای همجوار (ترکیه)**، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- (۲) آلیسون، روی و لنا جانسون (۱۳۸۳). **امنیت در آسیای مرکزی**، ترجمه محمدرضا دبیری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- (۳) حافظ نیا، محمدرضا و دیگران (۱۳۸۶). «علائق ژئوپلیتیکی ایران در آسیای مرکزی و فرصت های پیش رو»، **فصلنامه ژئوپلیتیک**، سال سوم، شماره سوم، پاییز.
- (۴) **خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران** (۱۳۸۸). «روابط الگویی ایران با کشورهای آسیای مرکزی»، ۱۶ دی.
- (۵) سارلی، آراز محمد (۱۳۷۹). **ترکمنستان**، تهران: انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه
- (۶) **سایت خبری - تحلیلی ایراس** (۱۳۸۸). «نگاهی به مناسبات ایران و ترکمنستان»، ۱۶ دی.
- (۷) **سایت مجلس شورای اسلامی** (۱۳۸۸). «روابط ایران و کشورهای آسیای مرکزی»، <http://parliran.ir/>
- (۸) شمسا، برات (۱۳۸۸). «اهمیت آسیای مرکزی»، "قسمت اول: اهمیت اقتصادی آسیای مرکزی، به نقل از **سایت خبری تحلیلی آسیای مرکزی (آسیابان)**.
- (۹) شیرمحمدی، طاهر (۱۳۸۷). «رقابت های ایران و ترکیه در آسیای مرکزی»، **روزنامه ایران**.
- (۱۰) علیپور، محمدرضا (۱۳۸۶). «روابط اقتصادی ایران و کشورهای آسیای مرکزی»، **روزنامه کیهان**، آبان.
- (۱۱) علویان، مرتضی، ولی کوزه گر (۱۳۸۸). «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران و آسیای مرکزی؛ بسترهای همگرایی و زمینه های واگرایی»، **مجله علوم سیاسی**، سال دوازدهم، تابستان ۸۸، شماره ۴۶.
- (۱۲) رضانی، روح الله (۱۳۸۰). **چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی ایران**، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.

- ۱۳) زراعت پیمان، جواد و شاطر حیدرتهرانی، نسیم (۱۳۸۸). «اهمیت ژئواکونومیک قفقاز برای ترکیه: منافع، راهبردها و دستاوردها»، **دوماهنامه تحولات ایران و اوراسیا**، شماره ۲۴، مرداد و شهریور.
- ۱۴) کولایی، الهه (۱۳۸۴). **چالش‌های همگرایی در کشورهای مستقل مشترک‌المنافع**، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۱۵) کولایی، الهه (۱۳۷۶). **سیاست و حکومت در آسیای مرکزی**، تهران: انتشارات سمت.
- ۱۶) گودرزی، مهناز (۱۳۸۷). «اهداف و سیاست‌های ترکیه در منطقه آسیای مرکزی و خزر»، **سایت سازمان عقیدتی سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران**.
- ۱۷) لاندو، جیکوب (۱۳۸۲). «پانترکیسم یک قرن در تکاپوی الحاقگری»، ترجمه حمیداحمدی، تهران: نشر نی.
- ۱۸) محمدی، نجیبه (۱۳۸۸). «تعاملات ایران و قزاقستان»، سایت ایراس، ۸ دی.
- ۱۹) موسوی، سیدرسول (۱۳۸۳). «حضور ترکیه در ساختارهای امنیتی آسیای مرکزی»، **همشهری دیپلماتیک**، شماره ۲۸، آبان ۱۳۸۳.
- ۲۰) متقی ابراهیم و مریم همت‌خواه (۷۹-۱۳۷۸). «جایگاه ایران در بازار انرژی آسیای مرکزی»، دو **فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی**، سال اول، شماره ۱، زمستان و بهار.
- ۲۱) معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی مرکز تحقیقات استراتژیک (۱۳۸۸). «آسیب‌شناسی روابط اقتصادی ایران با آسیای مرکزی، قفقاز و روسیه».
- 22) Direction of trade statistics year book 2005,2006
- 23) ITC calculations based on COMTRADE statistics.